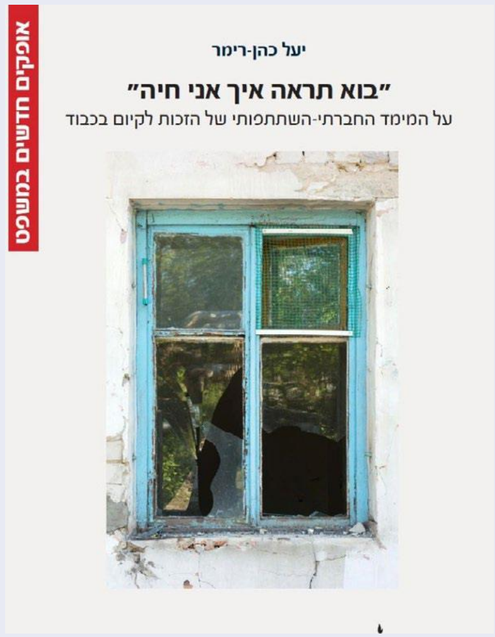
אברהם טננבוים



יעל כהן-רימר - "בוא תראה איך אני חיה" על המימד החברתי-השתתפותי של הזכות לקיום בכבוד – הפקולטה למשפטים האוניברסיטה העברית והוצאת נבו, התשפ"ו - 2026, 218 עמ'

מיהו עני? על שאלה זו נשפכו נהרות דיו ותשובה מוסכמת אין. מקובל במחקר לדבר על שלוש הגדרות. הראשונה דוגלת במדד מוחלט כלשהו שמי שמתחתיו נחשב לעני. הגדרת הבנק העולמי לעוני קיצוני היא **"אדם החי על פחות מ־3.00 דולר ליום לאדם, במונחי כוח קנייה של שנת 2021".** לפי המשנה, מי שיש לו מאתיים זוז איננו זכאי למתנות עניים. המפרשים מסבירים שחז"ל שיערו שמאתיים זוז מספיקים לשנה למזונות וללבוש. במונחים מודרניים, העוני ההלכתי הוא בעיקר מבחן של יכולת אובייקטיבית לקיים את צורכי המחיה הסבירים לאורך זמן מוגדר.

ההגדרה השנייה היא יחסית. עני הוא מי שיש לו 'פחות' מהאחרים בסביבתו. הגדרת קו העוני הישראלית היא יחסית. משפחה בישראל מוגדרת ענייה כאשר הכנסתה הפנויה נטו, לאחר התאמה למספר הנפשות התקניות במשפחה, נמוכה מ־50% מן ההכנסה החציונית נטו לנפש תקנית באוכלוסייה (הביטוי הוא 'תקני' משום שישנן הגדרות והתאמות לגיל, למספר הילדים, וכו'). הגדרה שלישית פחות מקובלת היא עוני סובייקטיבי. קרי, מי שחושב את עצמו לעני ומאמין בכך הוא עני. גם אם סביבתו ו/או הנתונים האובייקטיבים מורים אחרת.

ברוב מדינות העולם מקובלת הגישה היחסית לעוני. אולם גישה זו מחייבת שתמיד יהיו עניים. אם במדינת ישראל של היום תוכפל הכנסת כל אזרח ואזרחית, עדיין מספר העניים לא ישתנה. עוני יחסי יכול להיעלם רק אם יהיה שוויון מוחלט בין אזרחי המדינה, מה שאיננו ריאלי, ולא ברור אם הוא אפשרי או רצוי. אולי בשל כך קובע המקרא "כִּי לֹא־יֶחְדַּל אֶבְיוֹן מִקֶּרֶב הָאָרֶץ עַל־כֵּן אָנֹכִי מְצַוְּךָ לֵאמֹר פָּתֹחַ תִּפְתַּח אֶת־יָדְךָ לְאָחִיךָ לַעֲנִיֶּךָ וּלְאֶבְיֹנְךָ בְּאַרְצֶךָ" (דברים פרק טו פסוק יא). במילים פשוטות, עלינו כחברה לעזור לאותם אביונים. אולם פה נשאלת השאלה כיצד נדע מיהו אותו עני? והשאלה כפולה. א. כיצד להגיע לאותם עניים שעזרה דרושה להם? ב. כיצד למנוע מאלו שאינם עניים לקבל עזרה שאמורה להיות מיועדת לעניים?

בשאלות אלו של עוני עוסק ספרה של המחברת, ובעיקר בדרך בה החברה מגדירה עניים, ליתר דיוק מערכות הרווחה. קצפה יוצא בראש ובראשונה על 'החזקות' ונסביר באמצעות פס"ד 'חסן'. בזמנו, ההנחה הייתה כי מי שיש רכב בבעלותו איננו עני ולא מגיעה לו תמיכה. פס"ד חסן ביטל זאת בטענה שחזקה זו קיצונית ואיננה נכונה. ההלכה שונתה בעקבותיו וכיום רק מי שיש לו רכב מעל שווי מסוים תיפגע זכותו להבטחת הכנסה.

המחברת בוחנת לכן מספר חזקות שבהן משתמשות הרשויות והתאמתן למציאות. בעיקר היא תוקפת שתי חזקות. הראשונה היא כי מי שיש ברשותו נכס שניתן להפיק ממנו הכנסה, רואים אותו כמי שהפיק את ההכנסה ממנו (גם אם בפועל לא הפיק). השנייה היא (בקצרה) כי בני משפחה עוזרים זה לזה. לשתי חזקות אלו יש השלכות מעשיות (מי שיש לו נכס לא יקבל דירה, לא ניתן לשכור דירה מבן משפחה ולקבל עזרה בשכר דירה, ועוד). את שתי החזקות בחנה המחברת דרך מחקר איכותני (בעיקר ראיונות עומק). היא ראיינה

38 גברים ונשים החיים בעוני (לטענתם). מהראיונות הסיקה שתי מסקנות עקרוניות ('תמות' בלשון מדעי החברה). ראשית, החזקות אינן מתאימות במקרים רבים והמסקנה מהן כי המבקשים אינם עניים מוטעית לחלוטין. שנית, האנשים עצמם מרגישים 'שקופים' וכי המערכת איננה מקשיבה לקולם, למרות שלטענתם מצבם ברור.

המחברת אף ממשיכה וטוענת כי זוהי אחת הדוגמאות בה 'לא נשמע קולם' של המעורבים. קרי, איש לא שואל את העניים עצמם לדעתם ובכך הם מודרים מקבלת ההחלטות בעניינם. להדרה זו ישנן השלכות לא רק על מצבם הכלכלי אלא גם על תפיסתם את המערכת ואת עצמם. בסופו של דבר, טענתה היא כי יש צורך ליצור מודל שיאפשר השתתפות 'השטח' בחקיקת דיני הרווחה. בקצרה, היא מבקשת כי החקיקה תהיה מבוססת על המציאות הנכונה, תוך כדי בדיקה אמיתית של האוכלוסייה הרלוונטית. נעיר שאין חולק שראוי שחקיקה תיעשה כך, ובכל תחומי החקיקה (כיום מקובל לדבר על 'מדיניות מבוססת ראיות' ובוודאי חקיקה). אולם כפי שציינה המחברת עצמה, מדובר על חזון שסיכוייו להתגשם אינם גבוהים.

הספר מנתח היטב את התחום, אולם בשלוש נקודות עיקריות הוא נראה חסר (למרות שהמחברת מתייחסת אליהן, אך במילים ספורות מדי). ראשית, בכל תוכניות הרווחה ישנו רצון להגיע לזכאים ואליהם בלבד. אלא שישנו מתח מתמיד בין יעילות לצדק ונסביר. בתוכניות רווחה רחבות וכלליות אין בעיה להגיע לזכאים. קצבת זקנה היא דוגמא טובה. קל להגיע לזכאים (מבחן הגיל בלבד). שיעור הרמאות נמוך להפליא וכמעט לא קיים, אלא במקרים קיצוניים (לדוגמא, כאשר אין מדווחים על מוות וממשיכים לקבל קצבה). אולם בתוכניות רווחה ממוקדות לאוכלוסייה ספציפית, המצב הפוך. קיימות ראיות אמפיריות נרחבות לכך שאלו סובלות משיעורים משמעותיים של טעויות הכללה וטעויות הדרה. חלק מטעויות ההכללה נובעות מטעויות מנהליות או מחוסר הדיוק של מבחני הזכאות, אך קיימות גם ראיות אמפיריות ישירות להונאה מצד מקבלי קצבאות, כגון הסתרת הכנסה, נכסים או בן זוג. שיעור ההונאה משתנה במידה ניכרת בין תוכניות ובין מדינות. כך למשל בישראל, אחוז המשפחות החד-הוריות מבין מקבלי הבטחת הכנסה באוכלוסייה הבדואית בנגב הוא כשלושים אחוז, פי כמה מהאחוז בכל שאר האוכלוסיות כולל אוכלוסייה ערבית רגילה (פחות מעשרה). יש לא מעט הטוענים כי משפחות אלו מהוות הסוואה לנישואים פוליגמיים.

שנית, השמיכה קצרה. מה שהנפש חושקת, המציאות עושקת. אי אפשר לעזור לכולן/ם בכל התחומים. הרחבת הדיור הממשלתי, קצבאות לנזקקים, עזרה בשכר דירה, כל אלו רעיונות מצוינים אך הם יבואו על חשבון תחומים נזקקים אחרים כחינוך, בריאות, ביטחון אישי ועוד. החזקות והחסמים נועדו במפורש להגבלת הנתינה. בחברה דמוקרטית האיזון הוא על בסיס משא ומתן, פשרות, הסכמות ומריבות בין מייצגי הקבוצות השונות. זה רחוק מלהיות מושלם, אך לא ידועה דרך טובה יותר כיום. לבעייתיות זאת לא התייחסה המחברת.

שלישית, המחברת כתבה על מה שמכונה UBI (Universal Basic Income). קרי, הכנסה אוניברסלית ללא מבחנים כלל (כדוגמת קצבת זקנה). אולם היה מקום להתייחס לבית מדרשו של יוסף פופר-לינקאוס

״מהראיונות הסיקה שתי מסקנות עקרוניות ('תמות' בלשון מדעי החברה). ראשית, החזקות אינן מתאימות במקרים רבים והמסקנה מהן כי המבקשים אינם עניים מוטעית לחלוטין. שנית, האנשים עצמם מרגישים 'שקופים' וכי המערכת איננה מקשיבה לקולם, למרות שלטענתם מצבם ברור.״

(Josef Popper-Lynkeus). פופר טען בעקביות בעד עזרה 'בעין', אך לא כספית. דהיינו, עזרה ישירה ברפואה, במוצרי מזון, ובכל תחומי החיים, אך לא בכסף. במדיניות כזו, קשה יותר לבצע ספקולציות וקל יותר להגיע לזכאים. היה מקום להתייחס אליו.

הספר הוא עיבוד של עבודת הדוקטורט של המחברת, מרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, ומתמחה במשפט ועוני מנקודת מבט ביקורתית. כמו כל עבודת דוקטורט שהפכה לספר, יש כאן סקירות תיאורטיות ארוכות. חלקן יכולות להיות מייגעות למי שאיננו מתעניין בכך, אך מהוות מקור מבוסס למתעניינים.

מומלץ לכל אלו המתעסקים/ות בצד התיאורטי של משפט וחברה, ובעיקר בשאלה הנצחית של העוני והדרכים לטיפול בו.

* * *

״החזקות והחסמים נועדו במפורש להגבלת הנתינה. בחברה דמוקרטית האיזון הוא על בסיס משא ומתן, פשרות, הסכמות ומריבות בין מייצגי הקבוצות השונות. זה רחוק מלהיות מושלם, אך לא ידועה דרך טובה יותר כיום.״